

З.О.Кіреєва

Ціннісно-сміслові відношення до часу в онтогенезі

В статті розглянуто ціннісно-сміслові відношення до часу представлені через: емоційне відношення до часу, метафоричні судження, суб'єктивний недолік часу, цінність часу подібну цінності грошей, аксіологічне відношення до часу, як часу життя. Встановлено домінуючі форми ціннісно-сміслового відношення до часу, які властиві кожному віковому етапу онтогенезу.

Ключові слова: час, смисл, ціннісно-сміслові репрезентації, онтогенез

У різних психологічних підходах зверталися до феномену смислу. Смисли розглядалися як суб'єктивне відображення об'єктивного світу в роботах Г. Фреге, Е. Гуссерля, Е. Шпрангера, К. Юнга, М. Вебера, В. Франкла, Г.Г. Шпета, М.М. Бахтіна, Л.С. Виготського, О.М. Леонтьєва, Д.О. Леонтьєва, Дж. Келлі, Ж. Нюттена, Б.В. Зейгарник, О.Ю. Артем'євої, Б.О. Сосновського, Г.П. Щедровицького, В.П.Зінченка, Л.В. Засєкіної, Г.О. Балла, Р.І.Павільоніса, Б.С.Братуся. Згідно В.П. Зінченко поняття сенсу в рівній мірі відноситься сфери буття і до сфери свідомості. Індивідуальна свідомість є не лише знання, але і відношення[2]. Д.О. Леонтьєв виділив буттєвий аспект опосередкування смислової реальності і надав сенсу роль центрального поняття в новій, некласичній, або постмодерністській психології, - психології особистості, що змінюється у світі, який трансформується [4]. Згідно В.К.Вилюнасу, Ф.Є.Василюку, Г.О.Баллу сенси в суб'єктивному переживанні репрезентуються через емоції [1]. Р.І.Павільоніс, визначав сенс як частину концептуальної системи - системи інформації про світ, яка складається у людини в процесі пізнання. Процес

пізнання і є процес утворення сенсів, або концептів, в результаті якого у індивіда складається концептуальна система - "суб'єктивна картина світу" [5]

Час - репрезентується у свідомості у межах вербальної та невербальної систем. Одним із проявів вербальної репрезентації є судження (У.Вудроу) [7]. Часові репрезентації існують як інваріанти сенсів, а до форм суб'єктивної репрезентації сенсу відносять емоції, метафори, цінності, структурування(трансформацію) психічного образу (Д.О.Леонтьєв) [4]. Ціннісно-сміслові відношення до часу представлено через: емоційне відношення до часу, метафоричні судження, ціннісне відношення до часу і часу життя. У нашій класифікації ми розділяємо емоційне відношення до часу і метафори, тому, що метафоричні поняття, на думку Дж. Лакоффа[6], є зовсім не обов'язковим для усіх людей способом осмислення часу, а наявність афективного відношення до часу не завжди має на увазі наявність метафори.

Досліджуючи часові репрезентації в онтогенезі ми встановили, що у 10-ти літніх випробовуваних велику частину ціннісно-сміслових репрезентацій складають репрезентації в значенні: "Час життя"[3]. Наприклад, С. Н.: "Час - це життя"; Ч. С.: "Час цей відлік до кінця нашого життя. Все на Землі помирає і народжується". В них відбивається не лише інтервал від народження і до смерті, тривалість існування(біологічний час), але і життя в них є найбільшою цінністю і особливим виміром особистості, в якому, згідно С.Л. Рубінштейну, особистість об'єктивує свою суть.

На попередніх етапах онтогенезу ціннісно-сміслових репрезентацій не визначено, але є їх передумови, у вигляді невербальних репрезентацій. Наприклад, малюнок дитини 8 років(рис.1):

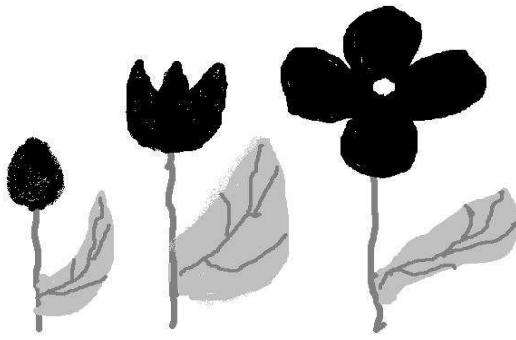


рис.1

У 6,8% випробовуваних 11 років ціннісно - смислове відношення до часу зберігається в значенні "Час життя", а у 4,5% випробовуваних уперше з'являються метафоричні судження, які відносять до асоціативних компонентів мислення, до образного, або операндного складу мислення.

У підлітків 12-ти років життя розглядається як власна зміна. А зміна - це одне з центральних значень часу [383], тому час - це життя, відповідно до правила транзитивності, прийнятому в науці. Наприклад, К. А.: "Це тоді, коли ти стаєш доросліше і втрачаєш радощі дитинства, і занурюєшся в тяжкість дорослого життя, дізнаєшся важкі для тебе таємниці". Випробувана А.А. репрезентувала своє розуміння часу вербально і невербально(рис.2).

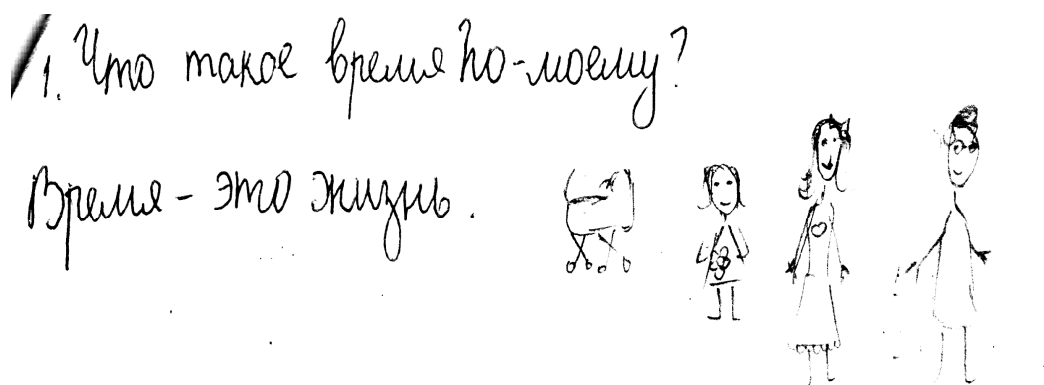


Рис.2

Метафоричні репрезентації, представлені у 6,9% випробовуваних 12 років, наприклад Р. Е.: "Час це окова для людей, яке ніколи не зупиняється.

Іноді час корисний, іноді воно примушує квапитися і хвилюватися". Ми встановили, що в свідомості 12-ти річних підлітків з'являються репрезентації з додаванням емоційної компоненти. Наприклад, Л. Н.: "Це така річ, яку не повернеш. Це частина життя, яке буває сумним або веселим".

У підлітків 13-ти років наявні репрезентації ціннісно-смислового відображення часу, в яких[3]:

а) осмислена влада бігу часу над життям і його цінність. Наприклад, Ш. Е.: "Час не наздогнати, час не повернути"; К.Ч. : "Час дорогий, і його потрібно цінувати, летить швидко, і його не повернути". Час в цих судженнях усвідомлюється як цінність, яка "глибоко зачіпає реальне існування людини"(цит. по Д.О.Леонтьєву[4]) і визначається кінцівкою життя, безповоротністю часу. Такі судження передають відношення підлітків до часу, і можна погодитися з В. Франклом, що такі "сенси не можна передати, на них не можна вказати, їм не можна навчити, вони мають бути пережиті" [291]. На підставі нашого дослідження, цінність часу можна віднести до числа цінностей переживання, згідно з класифікацією В.Франкла.

б) акцентується суб'єктивна нестача (дефіцит) часу[3]. Наприклад, В.В.: "Те, що не можна зупинити, те, що нам завжди не хапає"; У. А.: "Це штука, яка біжить дуже швидко, і його не можна повернути, і його завжди бракує". Можливо, у численних репрезентаціях часу, що вказують на його суб'єктивний дефіцит, соціальний час(як форма реального руху людського суспільства) переплітається з часом, що безпосередньо переживається індивідом. Але, на наш погляд, враховуючи вікові особливості в репрезентаціях суб'єктивної нестачі часу привласнюється темпоральний дефіцит, що відображає соціокультурні феномени.

в) надається цінність подібна цінності грошей:"Час - гроші".

У випробовуваних 14-15 років ціннісно-смислове відображення часу виражається в значеннях: "Час життя", "Час - моє життя", "Час - безцінний,

незалежний, непідвладний"; "Те, чого мені завжди бракує", в метафоричних і емоційно забарвлених судженнях. Наприклад: Т. М. : "Нескінченна смуга, по якій ми йдемо"; С. В. : "Те, що проходить дуже швидко, буває різне, і добре, і зле, може приносити приємні подарунки, не завжди приємні, але в той же час не одноманітне"[3].

У випробовуваних ранній юності 16-17 ціннісно-сміслові відношення до часу представлені судженнями як і у підлітків, але у деяких випробовуваних в репрезентаціях з'являються значення: "старіння", "старить". Наприклад: С. В.: "Час - це прискорення, уповільнення, старіння"; Ф.: "Час - життя. Тече безповоротно, лікує, старить". Відомо, що для людини старіння завжди мало особливе значення, але у старших підлітків, ймовірно, почуття безповоротності часу може посилюватися властивим ним панічним страхом старості і смерті[3].

У віці 18-19 років ціннісно-сміслові репрезентації часу виражені за допомогою:

- метафор("мотузочок з вузликами", "вируючий потік, который нас закручує у вирі", " річка", "пісок, который просочується крізь людину, міняючи його на власний розсуд і залишаючи в ній незгладимий слід");

- суб'єктивного дефіциту часу (наприклад, К. В.: "Це те, що ми не можемо повернути назад, те, чого ми не бачимо, те, чого завжди бракує")№

- значення "Час життя", яке може репрезентуватися невербально(рис.3)

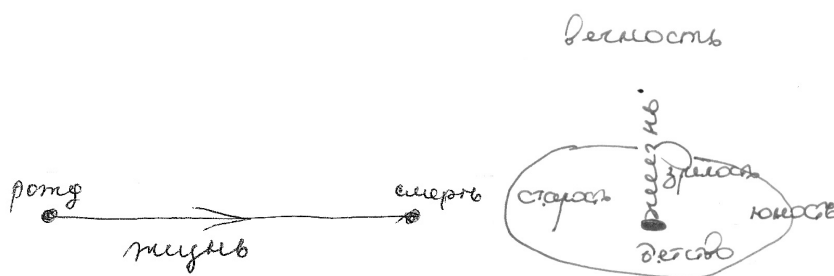


Рис.3

і вербально, наприклад, Ц.О. : "Цей хід життя, зміна усіх і уся, яке не в силах зупинити ніхто. Неминучість того, що кожен мить ніколи не повториться"; М.Ю.: "Це певний проміжок, за який людина виконує поставлені цілі в житті, живе, розвивається, помирає"; Дз.А.: "Час цей те, що примушує нас поспішати робити добрі справи, знаючи, що воно швидкоплинне і закінчиться у момент нашої смерті". Судження випробовуваних Дз.А., М.Ю. пов'язані з головною ціннісною характеристикою часу життя, з потребою особистості в самовираженні, самореалізації, самоздійсненні в різних формах життя. Подібні семантичні судження, що відбивають можливість реалізації своїх здібностей, ми зустрічали у випробовуваних в підлітковому віці (Л.Н.: "Це життя і можливість зробити те, що хочеться, самореалізуватися, виправити помилки"), і в періодах середньої і пізньої дорослості, наприклад, випробовувана С.І. (38 років): "Час - це удосконалення своє і дитини", випробовуваний Д.Е.П. (50 років) в періоді пізньої дорослості: "Час це те, що не можна зупинити, зробити підвладним комусь, а спробувати впродовж життя змінюватися самому і удосконалювати все навкруги. Для мене це об'ємність знань, професійне зростання, позитивна енергетика взаємовідносин усього живого на Землі". Рефлексуєючи своє життя, випробовувані Д.Е.П. та С.І. намагаються конструювати своє майбутнє, знайти сенс життя і реалізувати свої життєві задуми[3].

У віці середньої зрілості (26-40 років) відзначається зростання репрезентації часу за допомогою індивідуального значення "Час життя", яке представлено у 37% випробовуваних. Очевидно що, сполученість у свідомості людини часу з життєвим сенсом упродовж усього онтогенезу обумовлена об'єктивною характеристикою ролі часу в контексті життя людини і її життєвого шляху[3]. Оскільки кожному віку властиві свої особливості репрезентації часу, то вік середньої дорослості можна назвати віком початку "напруженої уваги до життя" (термін А. Бергсона, або

інтенціональністю до життя. І це релевантно особливостям цього періоду онтогенезу. Так, у віці від 26 до 40 років життя для людини розкривається в повному різноманітті. Людина не обтяжена фізичними недугами, менш залежить від уваги інших, вільніша від очікувань і спогадів, досить діяльна і активна. Активність пронизує професійну сферу, сферу міжособистісних стосунків, сферу дозвілля. Вік середньої дорослості є найпродуктивнішим життєвим періодом: людина повинна реалізувати свої здібності в сьогоденні, проявляючи себе. Все це відбувається в суб'єктивному дефіциті часу, відповідні репрезентації представлені у 17% випробовуваних, наприклад, К.А.: "Його завжди бракує"; Д.Е.В. : "Час цей те, чого завжди бракує і чого неможливо повернути"; Г.В.Н.: "Частіше усього його бракує, але буває, не знаєш, як його убити". Ціннісне відношення до чинника часу відбивається в цьому віці як в традиційних висловлюваннях типу "час гроші", так і в індивідуальних, наприклад, І.М.: "Друга по важливості після здоров'я величина для людини".

У випробовуваних в віці 41-55 років в свідомості існують наступні судження ціннісно-сміслового відображення часу:

- в значенні "Час життя" (34% у випробовуваних 41 року і 47% у випробовуваних 55 років). Наприклад, О.В.Т.: "Це життя людини, відведене йому для пошуку сенсу життя"; Р.І.С.: Це божевільне життя, яке летить вперед"; Н.І.В. : "Це форма існування матерії, що постійно розвивається, або простіше, певний момент життя";

- " Час – це гроші";

- "Час це те, чого завжди бракує і дуже швидко закінчується(так само, як і гроші)";

- метафоричні і емоційно забарвлені судження, наприклад, П.Т.А.: "Час - це швидкокрилий птах, що відносить на своїх крилах мою молодість"; Ю.Т.: "Строгий вчитель і непідкупний суддя життя"; Д.Г.А.: "Лікар"; Т.В.І.: "Час цей хороший лікар, але поганий косметолог". Випробовувана Т.В.І. використовує відомий афоризм, який відбиває її відношення до часу.

Взагалі, у більшості представлених метафоричних перенесеннях абстрактне поняття репрезентується за допомогою перцептивних символів з інших, концептуально більше освоєних семантичних областей. Але на відміну від підліткового, юнацького віку емоційний тон суджень не є позитивним, відбиваючи невгломний плин часу. Відомо, що переживання складають універсальний фон будь-якого предметного знання. І в цьому віці пізньої зрілості сприйняття часу визначається цілісним образом світу, а він - усім досвідом життя людини у світі, її громадською практикою [3].

В предпенсійному віці (55-65 років, за Д.Бромлєєм) і старше визначаються максимальні значення «Час - життя» в ціннісно-сміслових репрезентаціях часу. Наприклад, "Стан, в якому відбуваються усі події у світі, народження, юність, зрілість, старість, радість, печалі, втрати" (В.С.А., 64 роки); "Миті життя"(Ц. А. Г., 58 років); "Час - це світ, в якому ми живемо, творимо, помиляємося, відчуваємо зміни, події у світі"(В.І.Ф.,57 років); "Те, що невблаганно наближає нас до кінця життя. Це те, над чим ми не владні і чим не можемо управляти"(А. Н. М.). У цих репрезентаціях залишається упевненість, що життя мало і має сенс, але проявляється і усвідомлення смерті, що наближається. Взагалі, ціннісний характер часу життя визначається її обмеженістю, безповоротністю, тобто чинником смерті. С.Л. Рубінштейн проявляв екзистенціальне відношення до кінцівки людського життя і вважав, що наявність смерті перетворює життя на щось серйозне, відповідальне, в термінове зобов'язання, термін виконання якого може витекти у будь-який момент. В цьому віці зменшується кількість репрезентацій до одиничних, що відбивають дефіцит часу.

У старості (у віці 65-70 років і від 70 - 88 років) час репрезентується у більшості випробовуваних в значеннях: "Час життя"; "Час - це основа життя", "Життя, прожиті роки, майбутнє, сьогодення"; "Час - життя: дитинство, отрочество, підліток, молода людина, старість" або "Кінцівка життя"("життя пройшло"). Для людини у віці старості час виступає

формою самовідчуття, переживання і усвідомлення власного буття, рухи свого "Я" через життя. Більшість випробовуваних зазначає, що час став рухатися швидше, наприклад: А.Е.Г., 81 рік: "Час це життя. Швидко йде, а раніше повільно", Д.Т.І., 77 років: "Час цей життя. Тече швидко. Довго йшло в молодості, було цікаве", Д.Н.М., 71 рік: "Час - це коли я прокидаюся, ранок. Хочеться жити, не хочеться померати. У дитинстві жил в концтаборі, під дріт лазили за буряком, морквиною. Чекали пайок на тиждень, час тік повільно до 20 років, за 50-60 - швидко"; К. Д., 80 років: "Ближче до кінця дуже дуже швидко йде для усіх. Раніше я не помічав, до 50 років, не звертав увагу на якийсь час". Репрезентації випробовуваних, як ми бачимо, містять переживання, які, по С.Л. Рубінштейну, існують у формі емоційно насичених процесів, наприклад, мнемических, які в особистісно-біографічному плані виступають як процеси історичної пам'яті - спогади, останні відбивають власну історію. Пам'ять, за Нурковою, є величезним резервуаром образно-емоційного досвіду людини, яка насичує енергією, життєвою силою і сенсом те, що відбувається в сьогоденні. В усіх типах спогадів випробовуваних в періоді старості тісно переплетені чуттєві образно-емоційні, словесні і смислові компоненти в яких відбивається цінність часу. Наприклад, О. С., 75 років: "Часу бракує, хоча вік такий, що потрібно скоро померати. Воно цінне, але його не виміряти грошима, як і здоров'я. Для бідних час цінність"; Б.Е.Н., 77 років: "Час цей невимовна ціна "; Л. Р. П., 78 років: "Час це золото. Тече не швидко".

Далі з метою визначення ціннісно-смислових репрезентацій, що якісно детермінують розвиток свідомості на різних етапах онтогенезу, ми розрахували критерій χ^2 (хі-квадрат) для усіх отриманих нами репрезентацій часу. По значенню, "час життя" ($\chi^2 = 40,405$), відмінності можна вважати достовірними на рівні значущості $p < 0,001$. Ми встановили, що з віком кількість таких значень збільшується. Причому починаючи з 10 років і на усьому подальшому протязі онтогенезу ці

судження є присутніми у свідомості: перше значне збільшення доводиться на 26-40 років, а друге на вік 55 років і старше. У індивідів в кінці періоду пізньої дорослості і напочатку старості це значення «Час життя» стає таким, що детермінують свідомість.

По значенню, "час як цінність", у тому числі і "час гроші" ($\chi^2 = 33,176$). Відмінності можна вважати достовірними на рівні значущості $p < 0,01$. Час для людини цінний впродовж усього онтогенезу, але особливу цінність (0,18 у відносних величинах) він складає для випробовуваних в 15 років.

По значенню, "дефіцит часу" ($\chi^2 = 36,701$), відмінності можна вважати достовірними на рівні значущості $p < 0,001$. В онтогенезі виражені два максимуми: перший доводиться на 13 років, в якому засвоюються соціокультурі особливості сприйняття часу, а другий доводиться на середню дорослість (26 - 40 років), пов'язану з прагненням до самореалізації в сьогоденні.

По значенню, "метафори часу" ($\chi^2 = 22,578$) відмінності можна вважати достовірними на рівні статистичної тенденції $p < 0,1$.

Вивчення сприйняття випробовуваними темпоральній реальності, що стоїть за ними, на рівні глибинних структур образу світу ми провели за допомогою методу суб'єктивного шкалювання зокрема, семантичного диференціалу (СД)). Відомо, що в психосемантичній парадигмі індивід є носієм суб'єктивного досвіду зі своєю власною системою сенсів, за допомогою якої здійснюється репрезентація дійсності у свідомості, тобто психосемантичний підхід в нашому дослідженні реалізує парадигму "суб'єктного" підходу. У нашому дослідженні ми використали п'ятибальну шкалу. Випробуваний повинен був прошкалювати тестуємий об'єкт по 18 ознакам. Так, випробувані, оцінюючи об'єкт, розміщали його між двома полюсами п'ятибальної шкали, полюса якої задані за допомогою вербальних антонімів таким чином, що досліджуваному поняттю фактично приписується значення оцінюваної ознаки відповідно до суб'єктивної

оцінки. Далі ми використали факторний аналіз як невід'ємну частину психологічного дослідження, у якому має місце многопараметричний опис досліджуваного об'єкта, і з метою "стиску" отриманої інформації. Отримані нами відомості великого числового матеріалу привелися до декількох незалежних факторів по виділених істотних компонентах. Ми обрали варимакс-обертання, як метод факторизації. При рішенні проблеми числа чинників (3 або 4) статистично встановили, що достатня кількість чинників дорівнює 3, оскільки при перевірці чотирьохфакторної структури ознака не ідентифікувалася по змінним. Чинники, виділені нами, є ортогональними, що дозволяє говорити про "обсяг" суб'єктивного сприйняття.

Використання методу суб'єктивного шкалювання (зокрема семантичного диференціалу (СД)) і подальший факторний аналіз дозволив ідентифікувати чинники – вектори, які визначають семантичний простір значення «час», за якими рухається та змінюється індивідуальна свідомість в онтогенезі. Назви чинників максимально відображають їх смислове навантаження. Чинник 1 – «життєвий цикл», чинник 2 – «оцінка», чинник 3 – «властивості». Найбільш інформативним є перший чинник, який складається зі змінних, що включають етапи життєвого циклу та швидкість спливання суб'єктивного часу. Чинник 2 включає емоційно-ціннісні значення та швидкість спливання суб'єктивного часу, і чинник 3 сполучає властивості часу та його характеристики. В узагальнених смислових утвореннях час як реальність, залежно від віку, сприймається різним чином. У 10-12 років: «я зростаю»; 13-15 років: «я дорослішаю»; у 16 років: «час – моє життя»; у 18-25 років: «час – мої дорогоцінні літа»; у 26-40 років: «час – моє життя, і воно летить дедалі швидше»; у 41-55 років: «час – це мить»; у 55-65 років: «я дорослішаю» і «час для мене»; а у досліджуваних старше 65 років: «я старію». В онтогенезі час періодично суб'єктивно виступає як «мое» у віці 10-11 років, 15 років та 18-25 років, і «спільне» у 14 років і 26-40 років.

Таким чином, кожному віковому етапу онтогенезу властиві свої домінантні форми ціннісно-смиислового відношення до часу. У нашому дослідженні ми встановили, що випробовувані по-різному репрезентують час невербально і вербально: 1) ціннісно-смиислове відношення до часу з'являється у 10-річних дітей в значенні "Час життя", у 11-річних - в метафоричних судженнях; 13-ти річними підлітками - засвоюються соціокультурні детермінанти у вигляді дефіциту часу; 2) на різних етапах онтогенезу індивідуальної свідомості змінюються ціннісно-смислові структури, що служать концептуальною системою; 3) кожному віковому періоду відповідає своє домінантне представлення часу.

Література

1. Балл Г.О. Духовна діяльність та проблема суспільної злагоди: категорії значення і смислу / Балл Г.О. // Україна на порозі третього тисячоліття: духовність як основа консолідації суспільства. - К.,2000.- Т.15. - С.66-71.
2. Зинченко В.П. Миры сознания и структура сознания / В.П.Зинченко // Вопросы психологии. -1991.- №2. - С 15-37.
3. Киреева З.А. Развитие сознания, детерминированное временем: Монографія / З.О. Кіреєва. – Одесса: ВМВ, 2010.-380с.
4. Леонтьев Д.А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности / Д.А.Леонтьев. – [3-е изд., доп.]. - М.: Смысл, 2007. – 511 с.
5. Павиленис Р.И. Проблема смысла: современный логико-философский анализ языка: [под ред. Д.П. Горского] / Р.И.Павилёнис. - М.: Изд-во Мысль, 1983. – 286 с.

Value-semantic relationship to time in ontogenesis

The article considers the value-semantic relationship to time, represented through emotional attitude to time, metaphorical judgment, and axiological attitude to time as time of life. The dominant forms of value - semantic relationship to time set, which are inherent to each stage of ontogenesis were set.

Key words: time, meaning, value - semantic representation, ontogenesis

Ценностно - смысловое отношение ко времени в онтогенезе

В статье рассмотрены ценностно - смысловое отношение ко времени, представленное через: эмоциональное отношение к времени, метафорические суждения, субъективный недостаток времени, ценность времени подобную ценности денег, аксилогическое отношение ко времени, как времени жизни. Установлены доминантные формы ценностно - смыслового отношения к времени, которые присущи каждому этапу онтогенеза.

Ключевые слова: время, смысл, ценностно - смысловые репрезентации, онтогенез